

Прокіп А. В.

МУСУЛЬМАНСЬКА ТРАДИЦІЯ ЛЬВОВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розкриваються основні етапи розвитку багатосторічних контактів України з ісламським світом. Досліджуються історія мусульманських традицій українського Львова, особливості сучасного становища мусульманської общини Львова, внесок мусульман у загальну скарбницю багатонаціональних традицій міста Лева.

Ключові слова: ісламський світ, Галицько-Волинська держава, Львів, татари, музеї Львова, будівництво мечеті.

Prokip A.

MUSLIM TRADITION of LVIV: HISTORY and MODERNITY

The article are the main stages of the development of the centuries-old contacts with the Islamic world. The history of Muslim traditions of the Ukrainian city of Lviv, the features of the contemporary situation of the Muslim communities of the city, the contribution of Muslims into the common Treasury of combined the traditions of the city of Lviv.

Keywords: Islamic world, Halych-Volyn State, Tatars, the Museum of the city, the construction of the mosque.

Історія взаємозв'язків України з ісламським світом нараховує багато століть. У результаті цих взаємозв'язків та взаємопроникнень ісламський компонент став невід'ємною частиною національного компоненту як України загалом, так і Галичини з її столицею – містом Львів зокрема.

Мета дослідження – з'ясувати головні етапи історичного розвитку політичних, економічних, культурних контактів України з мусульманським світом, починаючи з періоду княжої доби, прослідкувати історію формування мусульманської общини Львова, висвітлити особливості сучасного становища мусульман у Львові.

Дана проблематика частково розглянута в дослідженнях Я. Дашкевича, І. Крип'якевича, О. Прицака, Я. Полотнюка, Я. Стоцького, Б. Мельника, М. Капралія та ін.

Контакти України з ісламським світом розпочалися ще на зорі формування державності у східнослов'янських племен. Відомо, що мусульмани, в основному араби та перси, здавна вели жваву торгівлю зі слов'янськими племенами. Арабські монети були одним із основних платіжних засобів племен Придніпров'я та Прикарпаття. Купці-мусульмани привозили в Україну зі Сходу південні овочі та фрукти,

пахуче коріння, ліки, перець, цукор, дорогі тканини, скляні вироби, слонову кістку, ювелірні прикраси та ін., а з території сучасної України вони вивозили хутро, сіль, зерно, мід, віск, невільників.

Арабські та перські мандрівники-географи (аль-Масуді, Ібн-Даст, Ібн-Фадлан, Ібн Русте-Гардізі) залишили цікаві відомості про життя східних слов'ян, які є цінним джерелом із вивчення ранньоукраїнської історії. Зокрема, завдяки мусульманському вченому Ібн Русте-Гардізі ми дізнаємося багато цікавого про перше на Прикарпатті протодержавне утворення – Білу Хорватію, яка досягла своєї могутності у IX-X ст. Джерела (арабські, перські, візантійські) повідомляють про існування великої кількості укріплених городищ білих хорватів. Археологічні дослідження, проведені у 1980-1990-х рр., підтверджують повідомлення стародавніх авторів. Одне з найбільших городищ білих хорватів археологи виявили у с. Стільське, що на Львівщині. Це було величезне місто, земляні рови та вали якого були завдовжки 10 км й охоплювали площу в 250 га. Можливо, що саме це місто було столицею Білої Хорватії².

З утворенням Київської держави в IX ст. контакти з ісламським світом позжвавилися ще більше. Про діяльність перших київських князів й торгіві відносини ми знову дізнаємося з мусульманських писемних джерел (аль-Масуді, Ібн Русте-Гардізі та ін.). Зокрема, аль-Масуді, зазначає, що «перший між слов'янськими королями є король аль-Дир, він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з різними товарами».

За правління наступника Дири, князя Аскольда, південь та південний схід, де знаходилися найрозвинутіші на той час країни, стає головним напрямом політичних зацікавлень Київської держави. Зокрема, у 852-853 рр. київське військо здійснює військовий похід у Закавказзя, у 864-865 рр. київські дружини досягають міста Абесгун, що в Ірані. Київських купців добре знають у самому Багдаді – у славленій столиці Арабського халіфату, що тоді переживав найблискучішу пору своєї історії³. У великих містах Київської держави створюються торгові факторії купців-мусульман. Завдяки тісним контактам із культурою ісламського світу значно збагачується давньоукраїнська культура. В неї привносяться нові елементи. Саме завдяки акумулюванню передових досягнень Сходу українська культура княжої доби змогла досягти високого рівня розвитку.

Апогеєм українсько-мусульманських відносин княжої доби стала короткочасна ісламізація Київської Русі, що відбулася, якщо вірити середньоазійському вченому Шарафу-аль-Заману Тахиру Мервазі (XI-XII ст.), у 986 р., в часи правління князя Володимира Великого, завдяки активності «хорезмійських» проповідників ісламу⁴. Нічого неймовірного у цьому немає, адже відомо, що Володимир Великий провадив інтенсивні пошуки оптимальної з його точки зору для Київської держави базової релігійної основи. І хоча, в кінцевому підсумку, він схилився до прийняття християнства візантійського зразка у 988 р., іслам, як видно з повідомлень писемних джерел, складав серйозну конкуренцію християнству в якості головної державної релігії Київської Русі.

Галицько-Волинська держава (XII-XIV ст.), як головна спадкоємиця Київської Русі, продовжила тісні політичні, економічні, культурні контакти зі Сходом. Великий вплив на формування Галицько-Волинської держави справило більш як сторічне сусідство із Золотою Ордою. Культурний вплив Сходу акумулювався насамперед у значних політичних і торгових центрах Галичини та Волині, найголовнішими з яких були Володимир, Галич, Перемишль, Звенигород, Тереховля, Луцьк, Белз, а з другої половини XIII ст. – Львів⁵.

На межі XII-XIII ст., з об'єднанням Галичини та Волині в одну державу, міське поселення, що згодом отримало назву Львів, опинилося в центрі Галицько-Волинської держави. Його основними перевагами стали розміщення на перехресті головних трансєвропейських торгових шляхів, наявність водної артерії – річки Полтви, яка у ті часи, ймовірно, була судноплавною, наявність гірських висот, які домінували над долиною.

Уже в часи князя Романа Великого – творця об'єднаної Галицько-Волинської держави – на горі, що згодом стала називатися Замковою, існувало укріплення. Це підтверджують археологічні розкопки, проведені О. Ратичем, що відкрив на Замковій горі фундаменти круглої мурованої вежі, до якої прилягали дерев'яні оборонні стіни. З часом правління Романа Великого (1199-1205) пов'язуються також виникнення укріпленого міського посаду навколо площ св. Івана і Старий Ринок та побудова храму Івана Хрестителя⁶.

Розбудову міста продовжили наступники князя Романа – Данило Галицький та Лев Данилович. Особливо до розбудови міста доклав зусиль князь Лев Данилович. У 1259 р. за наказом хана Бурундая він змушений був розібрати укріплення замку. Але невдовзі місто знов було укріплено і 1283 р. золотоординці хана Телебуги вже не намагалися здобути міські укріплення, а лише спустошили околиці міста⁷.

У другій половині XIII – на початку XIV ст. Львів поступово став значним торговим центром. У ньому поселялися численні іноземці – німці, вірмени, купці з кримського Сурожа (тепер Судак), сарацини, татари. Головною торговою площею міста був Старий Ринок. Як зазначав відомий львівський історик І. Крип'якевич, «сюди з'їздилися купці з усіх сторін. З Волині і Придніпрянщини привозили хутра, шкіри, віск; з півдня, через Галич, приходили товари з Греції й Азії: шовк, східне коріння, вино... На Старім Ринку відбувався торг. Розкладали тут свої шатра купці з усіх сторін – греки, італійці, вірмени, татари, німці, але перше місце між усіма мали наші купці»⁸.

Визначними спорудами Львова, виникнення яких пов'язують із будівничою діяльністю Льва Даниловича, були княжий палац на місці пізнішого Домініканського монастиря та Низький замок. Ці два важливі об'єкти міста сполучалися вулицею, на котрій князь оселив вірмен і татар. Згодом татари зайняли територію між Високим муром і міським валом навпроти Низького замку поблизу північної брами міста. Швидше за все їх військовим обов'язком була охорона цієї брами, яка первісно називалася Татарською (пізніше вона стала називатися Краківською брамою)⁹. Від Татарської брами йшла вулиця, яка теж звалася Татарською. Під назвою «татарська» вона згадується в документах уже в 1382 р.¹⁰ На цій вулиці біля брами, як зазначає І. Крип'якевич, було кілька будинків татар¹¹. Документи, зокрема, містять згадки про будинки Убалевичів і Муратовичів XIV-XVII ст.¹². Основна частина татар мешкала у передмісті (Краківське). Окрім військових найманців та купців, серед татар, що оселилися у Львові, було також багато ремісників: сідлярів, ковалів, ювелірів та ін., які потрапили до міста, можливо, як полонені або як біженці, що мігрували із Золотої Орди через внутрішні чвари.

Уже в княжі часи мусульмани Львова мали свою мечеть та мусульманський цвинтар, діяв «татарський торг». Як писав І. Крип'якевич: «татарська мечеть і цвинтар були десь під Високим Замок; це місце показано ще в XVII ст., але положення ближче не знаємо»¹³.

Після загарбання Львова Польщею в 1349 р. мусульманська община продовжувала відігравати важливу роль у суспільному житті міста. В своїх привілеях місту

польські королі підтверджували права мусульманських громад. Наприклад, у грамоті короля Казимира III від 17 червня 1356 р. про надання Львову магдебурзького права зазначалося, що «зі спеціальної нашої прихильності іншим народам, що живуть в тому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, татарам, українцям та іншим народам будь-якого походження та статусу, надаючи виняткову ласку, хочемо зберегти їх згідно з незмінними обрядами та правами, даючи їм можливість будь-які справи, в тому числі й кримінальні справи, які виникнуть між ними самими або між ними та іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при в'їті відповідно до їхнього поданого та внесеного прохання»¹⁴. Казимир III, а згодом й інші польські королі підтверджували право мусульман дотримуватися своїх обрядів, у тому числі в питаннях судочинства.

Поряд із львівськими татарами, у законодавчих документах XIV-XVII ст. часто згадуються сарацини. Відомий львівський історик-сходознавець Я. Дашкевич вважав, що Львів був єдиним містом Русі-України, в якому сарацини – мусульмани за релігією та з не дуже вираженим етнічним складом – утворили власну громаду. Вчений висловив припущення, що у Львові XIV-XVI ст. була окрема громада сарацинів, юридично рівноцінна з громадами українців-русинів, вірменів, євреїв, татар. Щодо львівських сарацинів, то у першій половині XVI ст. почали діяти економічні обмеження, згодом до них приєдналися правові обмеження, а з середини XVII ст. позаміські сарацини вже не могли стати громадянами міста, тим більше, що їх почали обвинувачувати в «богохульстві» та кримінальних злочинах (торгівлі людьми).

Юридично сарацини користувалися власними правовими нормами до середини XVI ст. Вони відрізнялися в етнічному відношенні від татар і турків та були купецькою нацією. Я. Дашкевич наголосив на тому, що Львів і взагалі Україна в середньовіччі були тими місцями, до яких із різних причин мігрували східні народи, також і ті, що сповідували іслам. Україна знаходилася на великому кордоні двох цивілізацій – Європи й Азії¹⁵.

У XVII ст. Львів відвідав турецький мандрівник Евлія Челебі, який залишив цікаві описи нашого міста у своїй «Книзі подорожей». Наприклад, зі східним захопленням й деякими перебільшеннями він писав, що Львів – «це величезне місто... оточене рядом ровів, що мають довжину рівно 37 тисяч кроків... Всього в місті 84 тисячі дерев'яних і вкритих гонтою добре впорядкованих палаців. Але є також маленькі хатки бідняків без виноградників і садів. Всього на базарі сім тисяч крамниць, і в кожній з них кілька подібних до сонця дівчат, які, виносячи на базар свій товар – свою красу, займаються торгівлею»¹⁶.

У національно-визвольній боротьбі українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася 1648 р., реальну допомогу надали мусульмани: кримські татари та Османська імперія. Доля цього видатного гетьмана тісно пов'язана як зі Львовом, де навчався, так і з Кримом та Константинополем, де перебуваючи у полоні після битви під Цецорою, добре вивчив татарську та турецьку мови, зав'язав близькі знайомства з турецькою та кримсько-татарською елітами.

У жовтні 1648 р. війська Б. Хмельницького та його мусульманських союзників підійшли до Львова. Облога Львова козацькими і татарськими військами барвисто описана в листі писаря львівського магістрату Самійла Кушевича, де він, зокрема, зазначає: «Тринадцятого дня місяця жовтня ми опинились у ворожому таборі. Допущені до Хмельницького, ми були прийняті охоче й людяно, посаджені за стіл біля нього й почаствовані горілкою. Розмовляли з ним довго, просячи виявити повагу до столичного міста Русі...»¹⁷. Після переговорів та виплати контрибуції Б. Хмель-

ницький зняв облогу міста й вирушив під Замостя. Сьогодні прийнято багато говорити про «велику любов» гетьмана до Московії-Росії й прагнення за будь-що возз'єднати «братні» український та російський народи. Однак факти – річ уперта й з історії добре відомо, що задовго до земського собору 1653 р. у Москві та Переяславської ради 1654 р., у результаті місії полковника А. Ждановича до Стамбула, султан Мехмед IV навесні 1651 р. ухвалив рішення про прийняття України під турецьку протекцію. Свою негативну роль у цьому питанні відіграла православна церква, адже патріарх константинопольський Партеній II та патріарх єрусалимський погрозували Б. Хмельницькому анафемою, якщо не передасть Україну під протекторат православного московського царя¹⁸. Таким чином, трагічний для України вибір було зроблено й вина у цьому покладалася не тільки на гетьмана. Після Б. Хмельницького відносини з Туреччиною і Кримським ханством активно підтримували гетьмани П. Дорошенко (1666-1676) та П. Орлик (1710-1742).

У XIX – на початку XX ст. важливу роль у мусульмансько-українських взаєминах відіграв видатний український науковець тюркського походження Агатангел Кримський, доля якого також була тісно пов'язана зі Львовом. А. Кримський походив з татарського роду, який залишив Бахчисарай через внутрішні заколоти ще наприкінці XVII ст. Його предки спочатку оселилися у місті Мстиславі, що на Білорусі, а згодом перебралися на Волинь.

А. Кримський народився 1871 року, навчався в Острозькій гімназії, колегії Павла Галагана. Через близькі стосунки з представниками української інтелігенції (П. Житецьким, М. Драгомановим та ін.) А. Кримський пройнявся українським національним духом і «став свідомим українцем, готовим присвятити своє життя українській справі». Втім, А. Кримський ніколи не цурався й Криму – батьківщини своїх предків. Він співпрацював із Ізмаїлом Гаспринським – патріархом кримсько-татарського письменства, часто бував у Криму. В Лівані (1896-1898 рр.) А. Кримський отримав можливість безпосередньо ознайомитися з арабським життям та культурою. За час викладання у Лазаревському інституті східних мов А. Кримський написав і видав цілу бібліотеку академічних підручників із філософії та історії Сходу, зокрема книги про Коран, про мусульманство, курси з історії та літератури арабів, персів, турків¹⁹. З науковими колами Львова А. Кримський підтримував тісні контакти. Після окупації Західної України радянськими військами А. Кримський працював у Львові, де взяв діяльну участь в організації українських наукових установ. У липні 1941 року був заарештований НКВС та відправлений до Кустанайської області Казахстану. У таборі під Кустанаєм 25 січня 1942 року загинув²⁰.

В роки Другої світової війни та післявоєнний період багато мусульман: азербайджанців, татар, чеченців, казахів, узбеків, туркмен та інших – влилося в ряди Української повстанської армії. При УПА створювалися мусульманські національні відділи, які швидко збільшувалися²¹.

Після остаточного утвердження радянського режиму релігійне життя мусульман у Львові, як і в Україні, загалом було придушене. Мусульманська громада Львова змушена була діяти нелегально. Коли в 1949 році осілі після війни у Львові татари звернулися до влади з проханням зареєструвати мусульманську громаду та виділити земельну ділянку для мечеті, то їм відмовили, хоча згідно з чинним тоді законодавством про культу мусульмани мали право на легальне служіння. Це правило діяло на інших територіях Радянського Союзу, але чомусь – не в західних областях України. Згодом львівські мусульмани не змогли отримати і постійну приписку для мулли, котрий прибув із Татарстану²².

Згідно зі звітами уповноважених у справах релігійних культів аж до кінця 1980-х років в Західній Україні не було жодної мусульманської громади або ж зареєстрованої групи мусульман. Тільки після того, як Україна стала незалежною державою, 1991 року, віруючі мусульмани здобули можливість вільно сповідувати свою релігію²³.

У 1993 році львівську релігійну громаду мусульман було офіційно зареєстровано. За роки незалежності України півторатисячна релігійна громада мусульман Львова створила духовну школу з вивчення основ ісламу, Корану та арабської мови для дорослих і підлітків, добилася від львівської влади виділення ділянки для поховань померлих²⁴.

У Львові також діє татарське культурно-просвітнє товариство «Туган тель», молодіжна громадська організація «Ен Небрас». Однак, як зазначив голова львівських мусульман Н. Імбердєєв: «Разом із досягненнями в общини є, звісно ж, і проблеми, і одним з найбільших є питання виділення ділянки землі для будівництва мечеті, яке триває вже 12 років...»²⁵.

Таким чином, будівництво мечеті у Львові залишається зараз головною проблемою для мусульманської общини, адже львівські мусульмани змушені молитися на приватних квартирах або в студентських гуртожитках.

Сьогодні у львівських вишах навчаються вихідці з багатьох мусульманських країн. При Львівському національному університеті ім. І. Франка діє кафедра сходознавства, відкрита у 1997 році з ініціативи львівського сходознавця Я. Полотнюка.

Фасад Львівської комерційної академії прикрашає меморіальна таблиця на згадку про видатного вченого-сходознавця азербайджанського походження Мугаммеда Садик Бея Агабекзаде (1865-1944), який у міжвоєнний період мешкав у Львові. У 1927 році вчений прибув до нашого міста з Франції на запрошення львівського професора-сходознавця Зигмунта Смогожевського (1884-1931). Працював на філософському факультеті Львівського університету та у Вищій школі закордонної торгівлі. М. Садик Бей Агабекзаде належав до т.зв. львівсько-петербурзької школи сходознавства. У 1931 році він видав польською підручник турецької мови, у 1932 році – підручник перської мови, у 1934 році – елементарну граматику арабської мови²⁶. Одним із учнів М. Садик Бея Агабекзаде був український сходознавець Омелян Прицак. Похований М. Садик Бей Агабекзаде на Личаківському кладовищі Львова (84-е поле). Одна з вулиць Львова названа на його честь.

Серед визначних львів'ян, які зробили вагомий внесок у розвиток нашого краю, необхідно пригадати також ще одного вихідця з Азербайджану - Мамеда Джафарова – «бакинського львів'янина», одного із засновників інституту фізкультури, знавця функціональних можливостей організму людини при спортивних навантаженнях. У 1946 році тодішнє керівництво України запросило його взяти участь у створенні першого на західних землях Львівського державного інституту фізичної культури. Працю М. Джафарова в цьому навчальному закладі протягом понад півстоліття було відзначено високими урядовими нагородами²⁷. Славні традиції сім'ї продовжила дочка М. Джафарова – Джемма Мамедівна Джафарова – кандидат наук із державного управління, головний лікар 1-ої міської лікарні імені князя Лева, один із перших організаторів медицини сімейного типу.

Повз головний корпус Львівської комерційної академії проходить вулиця, яка носить назву видатного українського вченого-економіста зі світовим ім'ям Михайла Туган-Барановського (1865-1919). По батьківській лінії цей видатний науковець належав до татарського роду Туган-Мірзи.

Музеї міста Лева можуть похвалитися багатими збірками, що розкривають історію мусульман. Зокрема, такі експозиції діють у Львівському музеї історії релігії, Львівській картинній галереї, Львівському історичному музеї, музеї зброї «Арсенал» та ін. Наприклад, Львівський музей історії релігії зберігає збірку релігійних видань часів Кримського ханства, єдину в Україні збірку арабістики XVI-XX ст., Корани, твори релігійних діячів перською та турецькою мовами²⁸. Львівський історичний музей зберігає фрагмент турецького намету XVII ст., який виготовлений із льняного полотна та оздоблений аплікаціями²⁹. Однією з найцікавіших пам'яток портретного живопису Львівського історичного музею є жіночий портрет, відомий як портрет Роксолани XVI ст. Є дані, що його виконав німецький художник Мельхіор Лоріхс, перебуваючи при дворі Сулеймана Пишного³⁰.

Музей «Арсенал» має багату експозицію східної зброї: це – турецькі ятагани та шаблі, іранські списи та шоломи, ножі та кинджали з Туреччини, Марокко, Судану, Ємену, Ірану, Індонезії. Цікавим є кримсько-татарський щит – калкан – своєрідний зразок кооперації між львівськими та кримськими майстрами у XVII ст. Він виготовлений із виноградної лози, переплетеної шовковими нитками. Такі щити привозили до Львова з Криму, а львівські майстри доробляли в них умбон (центральну металеву частину) і прикраси у вигляді плоских бляшок. На умбоні та бляшках щита – східний орнамент, півмісяць та інші візерунки³¹. «Священний меч ісламу» – «зульфакар» (з араб. «володар хребта») у музейній експозиції теж представлений. Він має характерне для цієї зброї роздвоєне вістря клинка.

У сучасній історії українсько-мусульманських відносин потрібно згадати також про активну підтримку львів'янами національно-визвольної боротьби мусульман Кавказу (чеченців, інгушів, дагестанців та ін.), що розпочалася у 1990-х рр. Зокрема, за сприяння Антибільшовицького блоку народів 1996 р. у Львові було видано книгу З. Яндарбієва «Чеченія – битва за свободу»³². Світлу пам'ять першого президента Чеченії, справжнього мусульманина і патріота – Джохара Дудаєва – львів'яни вшанували, назвавши одну з центральних вулиць міста його ім'ям.

У Львові та на Львівщині сьогодні успішно працює багато іноземних фірм із ісламських країн, які допомагають покращити життя львів'ян. До прикладу, на будівництві львівських доріг та над удосконаленням інфраструктури міста в межах підготовки до європейського чемпіонату 2012 року з футболу успішно працювала турецька фірма «Онур констракціон інтернешнл». Вона також відома тим, що проклала на Львівщині частину автотраси Київ-Чоп від Львова до міста Броди.

Станом на 2011 рік у Львові діяло єдине дипломатичне представництво мусульманської країни – почесне консульство Республіки Казахстан.

Отже, мусульманська традиція українського Львова живе, хоча й сягає своїм корінням глибини віків. Від початку заснування міста мусульмани були важливим чинником суспільного та економічного життя й залишили помітний слід в його історії. Відомий український письменник Ю. Андрухович у своєму творі «Місто – корабель» писав: «Мені бракує татарської мечеті й татарського цвинтаря десь під Високим Замок - у XVII ст. його ще показувано заїжджим збирачам вражень. Мені бракує багатьох інших речей... Дехто з нас прагне порятувати їх бодай віршованим рядком. Але вони зазвичай не даються і вислизують. Бо Львів - це насправді корабель-привид»³³.

Дана тема є, на нашу думку, перспективною й потребує подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) // Український археографічний щорічник. – Київ, 2004. – Вип. 8/9. – С. 703-712.
- ² *Корчинський О.* Ходив Володимир на хорватів // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1991. – Ч. 2. – С. 54-58.
- ³ *Брайчевський М.* Аскольд // Пам'ятки України. – Київ, 1990. – № 1. – С. 66.
- ⁴ *Рубель В.* Історія середньовічного Сходу. – Київ: Либідь, 2002. – С. 414.
- ⁵ *Терський С.* Галицько-Волинська держава та Схід // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. IX. – Львів, 2000. – С. 179-201.
- ⁶ *Могитич Р.* Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Галицька брама. – Львів. – 2001. – Вересень-жовтень. – № 9-10 (81-82). – С. 6-8.
- ⁷ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 34.
- ⁸ *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 15.
- ⁹ *Могитич Р.* Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Галицька брама. – Львів. – 2001. – Вересень-жовтень. – № 9-10 (81-82). – С. 6-8.
- ¹⁰ Усе про Львів // <http://lviv.at.ua/news/1-0-5>.
- ¹¹ *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 74.
- ¹² *Вуйцик В.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 37.
- ¹³ *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 148.
- ¹⁴ Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). – Львів, 1998. – С. 29.
- ¹⁵ *Дашкевич Я.* Сарацени – таємничий народ середньовічної України // [http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2009_13/S\(7-37\).pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2009_13/S(7-37).pdf).
- ¹⁶ Слово про Львів: Збірник. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 65-66.
- ¹⁷ Історія Львова в документах і матеріалах. – КИЇВ: Наукова думка, 1986. – С. 81.
- ¹⁸ Політична історія України / За ред. В. Танцюри. – КИЇВ: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 118.
- ¹⁹ *Пріцак О.* Агатагел Кримський та його «Історія Туреччини» // Кримський А. Історія Туреччини. – Київ-Львів: Олір, 1996. – С. 7.
- ²⁰ Агатагел Кримський // <http://prostir.museum/persons/ua/?id=29>.
- ²¹ Гончарук О. Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів // Літопис Української повстанської армії. – Т. 9. – Львів: Літопис, 1992. – С. 221.
- ²² Стоцький Я. Держава і релігії в Західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років // http://risu.org.ua/article_print.php?id=26651&name=announcements_of_editions&lang=ua&.
- ²³ Мусульманське життя за умов тоталітаризму // http://islam.in.ua/15/ukr/full_articles/5798/visibletype/1/index.html.
- ²⁴ Релігійна громада мусульман Львова // www.city-adm.lviv.ua/ngo/images/stories/ngo1/099/_RHM.pdf.
- ²⁵ Там само // www.city-adm.lviv.ua/ngo/images/stories/ngo1/099/_RHM.pdf.
- ²⁶ Полотнюк Я. Мугаммед Садик-бей Агабекзаде. До 140-річчя від дня народження // Східний світ. The world of the orient. – Київ, 2005. – С. 97-98.
- ²⁷ *Вінтюк Ю.* Бакинський львів'янин // Суботня пошта. – Львів. – 2009. – 29 березня. – №772. – С. 2.
- ²⁸ Львівський музей історії релігії // http://uk.wikipedia.org/wiki/Львівський_музей_історії_релігії.
- ²⁹ 110 раритетів Львівського історичного музею. – Львів: Афіша, 2003. – С. 77.
- ³⁰ Там само. – С. 83.
- ³¹ Там само. – С. 61.
- ³² *Яндарбієв З.* Чеченія – битва за свободу. – Львов, 1996. – С. 1.
- ³³ *Андрухович Ю.* Місто – корабель // www.ukrcenter.com/Література/Юрій_Андрухович/19992/Місто-Корабель.